

УДК 37.0(477)“20”

ПІДХОДИ ДО ФОРМУВАННЯ ТВОРЧОЇ ОСОБИСТОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ ПЕДАГОГІЦІ ХХ СТОЛІТТЯ

Коваленко Є. І.

У статті проаналізовано теоретичні підходи до формування творчої особистості у вітчизняній педагогіці у ХХ ст. в різні історичні періоди, показано динаміку поглядів учених на сутність творчості як педагогічного феномену.

Ключові слова: творчість, творча особистість, технології формування творчої особистості.

В статье проанализировано теоретические подходы к формированию творческой личности в отечественной педагогике в ХХ в. в разные исторические периоды, показано динамику взглядов ученых на сущность творчества как педагогического феномена.

Ключевые слова: творчество, творческая личность, технологии формирования творческой личности.

The author analyzes theoretical approaches to the formation of creative personality in the Ukrainian pedagogy of the 20th century during different historical periods and shows the dynamics of scientific views on the essence of creativity as a pedagogical phenomenon.

Key words: creativity, creative personality, technologies of the formation of creative personality.

Проблема творчості є однією з актуальних проблем упродовж усього ХХ ст. На сьогодні налічується декілька тисяч публікацій (монографій, тематичних збірників, дисертаційних робіт, статей тощо), спеціально присвячених вивченню різних сторін творчості.

Вчених з давніх-давен цікавили питання про сутність творчості, механізми процесу її виникнення і протікання, критерії оцінювання, методи виміру, розклад творчих людей в популяціях, і головне, можливості цілеспрямованого формування творчої особистості.

Аналіз наукових праць з проблеми творчості свідчить передусім про багатоаспектність, складність, великомасштабність цієї проблеми. Це, зокрема простежується в розмаїтті термінів, у введенні в науковий обіг значної кількості понять, якими оперують учені різних галузей науки, досліджуючи проблеми творчості: творча еволюція, творче начало, творчий потенціал, творчі здібності, творчі можливості, творче мислення, творча активність, творче ставлення, творча свідомість, творча діяльність, творча праця, творчі школи, творчий колектив, творча особистість і цей перелік можна продовжувати. Тому, розуміючи всю складність і трудність визначення сутності творчості як наукового феномена, ми зупинимося лише на деяких аспектах дослідження творчості як педагогічної проблеми в історико-педагогічному аспекті.

В історії педагогічної думки України були періоди підвищеної уваги до питань творчості. Особливо цей інтерес загострився в кін. ХІХ – на поч. ХХ ст., коли явно відчулася потреба у формуванні творчої, самодостатньої особистості. У світовій педагогіці цей період характеризується як кризовий в освітній системі, що призвело до виникнення різних течій, спрямованих на реформування шкільної системи – теорія вільного виховання, експериментальна педагогіка, педагогіка особистості, прагматична педагогіка, вальдорфська педагогіка та ін. Українська педагогічна думка розвивалася як складова цього реформаторського руху. У працях визначних педагогів цього періоду (С. Русової, О. Музиченка, Я. Чепіги, С. Ананьїна та ін.) гострій критиці піддається тогочасна школа і проголошується вимога створення нової школи, яка б забезпечувала творчий розвиток дитини.

У цей період в Україні активно досліджуються деякі аспекти психології творчості, що мало значний вплив і на педагогіку. Репрезентовано цей напрям було

трактатом І. Франка "Із секретів поетичної творчості" (1899). У Харкові розпочала роботу школа "психології творчості". До 1923 р. її представники видали вісім томів наукових праць "Питання теорії і психології творчості". На сторінках цього часопису опубліковано статті О. І. Білецького "В майстерні художнього слова", П. Енгельмейєра "Неврологія або всезагальна теорія творчості", І. І. Лапшина "Про перевтілення в художній творчості", Т. Райнова "Вступ до феноменології творчості", С. Л. Франка "Про сутність художнього пізнання (Гносеологія Гете)", Е. Кагарова "Типовий розвиток релігійно-міфологічної творчості" та ін. Відомий український психолог В. А. Роменець, аналізуючи діяльність харківської школи, зазначає, що її провідною ідеєю було те, що розуміння художнього твору є своєрідним віддзеркаленням творчого процесу в душі того, хто сприймає цей твір. Будь-яке розуміння є нерозуміння, що передбачає подальшу інтерпретацію. Думка не передається, а тільки збуджується через слово. Розуміння художнього цілого залежить від правильного тлумачення його одиниць – образів, з яких воно складається. Наукова і художня творчість має своїм результатом неоціненний скарб – самопізнання. Відображення людини в мистецтві більш глибоке, ніж у релігії і навіть у науці [9, с. 352–353].

Побачили світ і праці О. О. Потебні щодо психологічного аспекту поетики та О. М. Веселовського щодо історичної творчості народу. О. О. Потебня аналізує структуру поетичної творчості, передбачає теорію бісоціації, показує зближення двох віддалених сфер людського досвіду, наслідком чого є творчий продукт. О. М. Веселовський "... показує необхідність виділення особистої творчості із групової, колективної, протиставляє свою позицію ідеї позалюдського походження творчості, не бачачи, що вона несе в собі натяк на певний об'єктивний зміст, який передається творцем" [Цит. за: 9, с. 658].

Послідовники О. О. Потебні та О. М. Веселовського, використовуючи інтроспективний метод, розглядали індивідуальне та історичне становлення психічного крізь призму творчості. Д. М. Овсянико-Куликовський робить спробу виділити те спільне, що споріднювало усі види творчості. На прикладі художньої творчості він показує, що творча діяльність людини "мотивується не ззовні, а зсередини, є породженням якоїсь внутрішньої душевної потреби. Це – саме потреба вираження, потреба, що отримує задоволення в цьому вираженні, незалежно від подальших наслідків його застосувань". Потреба вираження задовольняється не лише художньою творчістю, а й метафізичною, науковою, науково-філософською, технічною тощо. В основі всіх їх лежить потреба вираження або своїх прагнень до філософського поєднання думок, або прагнень вияву свого технічного таланту та генію" Таким чином, Д. М. Овсянико-Куликовський звертає увагу в основному на аспект самовираження, не враховуючи основної характеристики творчої діяльності – її комунікативного характеру. В. А. Роменець, оцінюючи його внесок у дослідження проблеми творчості, зазначає, що Овсянико-Куликовський "переоцінює роль суб'єктивного фактора, вважаючи, що художник у творчій діяльності свідомо або несвідомо реалізує принцип своєї "інтелектуальної та моральної совісті". І перша, і друга, на його думку, навіть у разі зовнішніх обмежень психологічно залишаються вільними, вони є норомом, примхою автора. А задля того, щоб без проблем виявитися назовні, вони мають бути вільними не лише внутрішньо, психологічно, а й зовнішньо, у сфері громадянськості, політики тощо [Цит. за: 9, с. 659].

Особливий інтерес становить праця С. Л. Рубінштейна "Принцип творчої самодіяльності. До філософських основ сучасної педагогіки", надрукована в "Записках вищої школи м. Одеси" у 1922 р. [11].

Детальний аналіз питань творчості здійснив П. К. Енгельмейєр. Він розглядає усі види творчості. Запропонував назву теорії творчості – **еврологія**, яка у своєму найвищому розвитку перетвориться на всезагальну теорію діяльності, або "**активізм**". Предметом неврології, з його точки зору, мають бути суб'єкт творчості, об'єкт творчості та процес творчості [14].

Цей перший період характеризувався розвитком парадигми "вільного виховання", яка витісняючи авторитарну парадигму "школи навчання" мала в своїй основі гуманістичну спрямованість, проте в практиці не знайшла відповідних організаційних форм і методів навчання.

Другий період – 20-ті – поч. 30-х рр. ознаменувався утвердженням парадигми "трудової (діяльної) школи" і поглибленням педагогічної кваліметрії.

Активно досліджуються розвиток пам'яті, уяви, мислення, інтелекту вихованців. У педагогічній теорії і практиці формування творчої особистості пов'язується з розвитком творчого мислення шляхом широкого впровадження дослідницьких методів, доводячи їх до абсолютизації. Ці думки знаходимо у праці Г. Ващенко "Загальні методи навчання".

Саме в ці перші періоди визначилися контури основних підходів до формування творчої особистості, були закладені основні концептуальні ідеї педагогіки творчості, які живили педагогічну думку і вчених, і педагогів-практиків у наступні десятиліття.

Наступний період – **50–90-ті рр.** У цей період інтенсивно починають досліджуватися питання творчості в зарубіжній і вітчизняній психології (Торанс, Гілфорд, Гутман, Кестлер, Роллан, Я. О. Пономарьов, В. А. Роменець, О. Н. Лук, В. В. Рибалка, В. О. Моляко та ін.). Щодо педагогіки, то ще на початку 60-х рр. В. О. Сухомлинський писав, що "...творчість, формування творчої особистості – це педагогічна цілина". У своїй практичній діяльності і теоретичних працях учений глибоко проаналізував сутність творчості, її значення для розвитку особистості, виявив основні риси творчої особистості та накреслив шляхи її формування [13]. Його ідеї знайшли свій подальший розвиток у педагогіці співробітництва, діяльності творчих педагогів-новаторів.

Структурними одиницями дослідження творчості в цей період є: визначення продукту творчості, особливостей протікання творчого процесу, рис творчої особистості, педагогічних умов, що забезпечують творчу діяльність.

Характеристика творчості як продукту діяльності. Увага вчених, що досліджують творчість як продукт, зосереджена на визначенні критеріїв творчості. Незважаючи на те, що на цю тему написано багато праць, проблема залишається відкритою. Пов'язано це передусім зі специфікою результатів творчої діяльності, що відносяться до різних галузей. Проте навіть в одній галузі ієрархія досягнень є своєрідною і важко піддається виміру і співставленню. Аналіз і узагальнення праць вітчизняних і зарубіжних учених свідчать, що до критеріїв творчості однакостайно вчені відносять такі характеристики продукту діяльності як новизна, оригінальність, міра узагальнення, прогресивність, соціальне визнання, стрімкість зміни звичних уявлень про дійсність, сила впливу на інших тощо. С. Л. Виготський, В. О. Сухомлинський акцентували увагу на тому, що у процесі формування творчої особистості слід керуватися визначеними критеріями, проте необхідно враховувати певні особливості їх застосування. Так, новизна як критерій творчості поза об'єктивним, має і суб'єктивне значення, тобто, з одного боку новизна продукту творчості розглядається в конкретно-історичному значенні, коли його оцінка залежить від суспільства і культури, в якій він створений, а з іншого – з точки зору цінності і новизни для самої особистості. Якщо людина (в т. ч. і дитина) самостійно розв'язує давно вже вирішену проблему, її слід вважати творцем. І в цьому випадку творчість також має соціальну цінність, хоч і опосередковану: сам процес діяльності, творчий акт, сприяє розвитку творчих здібностей, які особистість виявить у майбутньому.

Особливості творчого процесу (діяльності). У протіканні творчого процесу дослідники виділяють певні стадії (акти, етапи). Більшість учених творчу діяльність пов'язує з вивченням творчого мислення, процесом розв'язання наукових, технічних, художніх чи практичних проблем. У цьому процесі, як правило, виділяють три головні моменти: виникнення замислу (ідеї, проблеми), його ідеальне розв'язання (висунення гіпотези), практична реалізація. Зверталася увага на творче мислення, його характерні риси (гнучкість, прогностичність, конвергентність, дивергентність). Підкреслюється, що творча діяльність є функціональною єдністю інтелектуальних, вольових і емоціональних процесів, їх своєрідним сплавом.

Риси творчої особистості. Риси творчої особистості, що в основному вивчалися методом вивчення біографій видатних людей, які зробили визначні наукові винаходи, створили шедеври в галузі мистецтва, літератури чи архітектури, характеризуються великою строкатістю, є залежними від виду творчості, у якому людина реалізувала себе. Водночас узагальнення досліджень вітчизняних і зарубіжних учених дає нам підстави виділити ті найсуттєвіші риси, які фактично характеризують усіх творчих людей: це – розвинений інтелект, сприйнятливність до нового, гнучкість мислення, самостійність і незалежність в оцінках явищ, подій, процесів,

поглядів, емоційно-оцінне ставлення до дійсності, самоповага і відчуття власної гідності, наполегливість у досягненні мети, прагнення до самореалізації особистості.

Дослідження природи феномену творчості як пізнання і відкриття, здійснене науковцями, засвідчило, що творчість людини ґрунтується на єдності спадкового і набутого. На початкових ступенях творчого пізнання і відкриття для себе світу велике значення мають спадкові чинники, на вищих – набуті риси й індивідуальні особливості. Виходячи з цього вченими (Г. Костюк, В. Роменець, О. Запорожець) пропонується розрізняти у творчості як складному особистісному утворенні психофізіологічну та соціально-психологічну основи. Психофізіологічний аспект формування креативності як творчої спрямованості особистості проявляється в тому, що в будь-якій ситуації у людини виникає рефлекторна модель діяльності, яка характеризується динамічністю і реалізується як співставлення стереотипу і варіотипу. Варіотип завжди виникає як продукт взаємодії попередніх напрацьованих зв'язків. При цьому чим більше компонентів варіотипу включає нейродинамічна структура, тим гостріше переживається особистістю творчий процес. Психофізіологічна природа творчості ґрунтується і на твердженні, що здійснення творчого процесу, підтримання активності особистості, окрім мозку, здійснюють інші функціональні системи організму.

Щодо соціально-психологічної природи творчості, то вона проявляється як вибіркова спрямованість особистості під впливом соціальних факторів. Сьогодні вчені єдині у визнанні здатності всіх дітей до творчості. В. О. Сухомлинський стверджував, що дітей, нездатних до творчої діяльності, немає. Але зазначав, що всеосяжне обдарування – це виняток. Як правило, діти виявляють творчі здібності до певних видів діяльності. І завдання школи, вчителів – виявити ці схильності, допомогти розвинути кожній дитині її здібності. Разом з тим В. О. Сухомлинський вважав, що творчості дітей треба вчити, оскільки ми вчимо читати, розв'язувати задачі, оскільки визначальним фактором розвитку творчих здібностей є соціальний, і зокрема навчання і виховання як цілеспрямований вплив на формування особистості вихованців, і з іншого боку, як забезпечення психолого-педагогічного супроводження розвитку вихованця в процесі його життєтворчості.

Серед умов і факторів, що обумовлюють творчу діяльність і які, на наш погляд, мають урахувувати педагоги і вихователі (в т. ч. і батьки), ми виділяємо три групи:

- умови і фактори, що викликають творчу діяльність: пізнавальні потреби, естетичні потреби, потреба в самореалізації, самовираженні. Залежно від наявних потреб формується мотивація діяльності, бажання, схильності. Мотивація в психології і педагогіці трактується як рушійна сила діяльності суб'єкта (в даному випадку творчості), вона не лише викликає творчу діяльність, але й формується у самому творчому процесі і дозволяє мобілізувати резерви психічного розвитку особистості учня, сформувати "рефлекс мети". У теорії І. Павлова "рефлекс мети" – основа життєвої енергії людини, який підкоряє її цілісно, захоплює, надихає на пошук. Ще Й. Г. Песталоцці, обґрунтовуючи свою теорію розвивального навчання, писав, "що дитина – не посудина, яку слід наповнити, а факел, який слід запалити". Ця позиція співзвучна з положеннями Г. С. Костюка, який пов'язує розвиток особистості з розвитком її свідомості та суб'єктності. У становленні суб'єктності він виділяє два етапи: перший – включення людини у суспільну діяльність, в процесі якої формується свідомість – "внутрішнє середовище"; на другому – зростає значення "внутрішнього середовища" – системи психічних властивостей, що склалася в процесі її взаємодії з навколишнім середовищем. Це "внутрішнє" і стає фактором подальшого розвитку особистості, її саморуху від нижчих до вищих форм взаємовідносин із зовнішнім світом, спонукає до творчості, самовдосконалення;

- умови і фактори, що забезпечують творчу діяльність: знання, вміння і навички (досвід), певний рівень розвитку пізнавальних процесів. Простежується така ієрархія: знання – уміння – майстерність – творчість. Принагідно слід нагадати відомі афоризми: "Пуста голова не мислить" (М. Бердяєв), "Щоб лампада горіла – треба підливати масла" (Й. Г. Песталоцці);

- фактори, що стимулюють і підтримують творчу діяльність: усвідомлення особистістю власної безпеки. Це дає змогу відчувати, що діяльність схвалюється, підтримується, критика спрямовується не на засудження діяльності чи поглядів, а на

представлення іншої позиції та запрошення до співставлення, порівняння, аналізу. Таке ставлення педагога стосовно вихованця формує в останнього віру у власні сили, націлює його на повніше використання своїх можливостей, на усвідомлення справедливого ставлення, довіри до нього. Надання учневі (вихованцю) психічної свободи, можливості використати свою особистість; бути собою, вільно висловлювати свої думки, почуття, вибирати для себе вид діяльності. Така свобода, на думку психологів, створює стан психологічного комфорту, збільшує відкритість, послаблює напругу, приводить до вироблення відповідальності за свої вчинки.

Важливою умовою підтримання творчої діяльності є заохочення і педагогічна підтримка творчої діяльності учня, досягнення ним певних успіхів. Успішність діяльності виступає стимулом, джерелом енергії для продовження і поглиблення творчих пошуків.

На сучасному етапі (90-ті рр. XX і поч. XXI ст.) розробляються технологічні підходи до формування творчої особистості: діяльнісний, особистісно орієнтований, акмеологічний, компетентнісний.

Виходячи з викладених вище теоретичних міркувань, основними шляхами формування творчої особистості у педагогічному процесі ми вважаємо:

- формування готовності вчителя до розвитку творчого потенціалу вихованців;
- посилення уваги до формування особистісної готовності учнів до творчої пізнавальної діяльності, розвитку своїх здібностей, громадянської позиції, і усвідомлення ними своїх соціальних і професійних намірів від навчальної діяльності. Під час усього періоду навчання учня у школі він має бути включений в атмосферу глибокої пошани, культу творчо-пізнавальної діяльності, тісного зв'язку з життям, сьгоднішніми проблемами суспільства. Цьому сприяє збільшення питомої ваги творчих видів діяльності у навчальному процесі – проблемних методів, семінарів, дискусій, ділових ігор; самостійної науково-дослідної роботи учнів старшої ланки – анотації, реферати, наукові розвідки з певної проблеми, виконання проблемних завдань під час контролю навчальних досягнень учнів, робота в проблемних наукових гуртках, участь в олімпіадах, конкурсах учнівських наукових робіт, в роботі МАН, в науково-практичних конференціях тощо.

Розв'язання завдань формування творчої особистості потребує і суттєвих зрушень у дидактичній системі школи, відходу від традиційної в основному репродуктивної, знаннєвої системи навчання до гуманістичної особистісно зорієнтованої, модульно-розвивальної, в якій би зросла роль самостійної творчої роботи учнів, самостійного опрацювання наукової літератури з наступними індивідуально-груповими формами занять та рейтинговим контролем знань. Але головне – це увага до індивідуальності кожного учня, надання йому певної інтелектуальної та академічної свободи у поєднанні з вихованням почуття власної гідності і відповідальності. Кожний випускник школи має бути людиною творчою, самодостатньою.

Наразі йде розробка теоретико-методичних питань ефективного управління процесом становлення творчої особистості. Психологи застерігають, що слід утримуватися від надто оптимістичних очікувань, бо, на думку В. В. Рибалки, точних рецептів щодо того, як формувати творчу особистість, поки що немає. Існуючі уявлення про природу творчості та творчої особистості носять гіпотетичний характер. Тому використовувати ці уявлення та моделі треба обережно, особливо зважаючи на індивідуальний характер процесу творчості, наявність у кожної людини індивідуального стилю творчої діяльності [8].

Література

1. Выготский Л. С. Воображение и творчество в детском возрасте: Психологические очерки : книга для учителя / Лев Семенович Выготский. – М. : Просвещение, 1991. – 93 с.
2. Гильбух Ю. З. Умственно одаренный ребенок: Психология, диагностика, педагогика / НИИ психологии / Юрий Зиновьевич Гильбух. – К. : ВО "Укрвузполіграф", 1992. – 83 с.
3. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Григорій Савич Костюк ; упор. В. В. Андрієвська, Г. О. Балл, О. Т. Губко, О. В. Проскура ; за ред. Л. М. Проколієнко. – К. : Радянська школа, 1989. – 608 с.
4. Моляко В. О. Концепція виховання творчої особистості / Валентин Олексійович Моляко // Рад. школа. –1991. – № 5. – С. 47–51.

5. Лук А. Н. Психология творчества / Александр Наумович Лук. – М. : Наука, 1978. – 127 с.
6. Пономарев Я. А. Психология творчества и педагогика / Яков Александрович Пономарев. – М. : Педагогика, 1976. – 280 с.
7. Психология творчества: общая, дифференциальная, прикладная / отв. ред. Я. А. Пономарев. – М. : Наука, 1990. – 224 с.
8. Рыбалка В. В. Психология развития творческой личности / Валентин Васильевич Рыбалка. – К., 1996. – 234 с.
9. Роменец В. А. Історія психології ХХ століття / Володимир Андрійович Роменець, Ірина Петрівна Маноха. – К. : Либідь, 1998. – 989 с. – С. 352–353.
10. Роменец В. А. Психологія творчості / Володимир Андрійович Роменець. – К. : Вища школа, 1971. – 247 с.
11. Рубинштейн С. Л. Принцип творческой самореализации / Сергій Леонідович Рубинштейн // Вопросы философии. – 1989. – № 4. – С. 89–95.
12. Сисоева С. О. Підготовка вчителя до формування творчої особистості : монографія / Світлана Олександрівна Сисоева. – К. : Поліграфкнига, 1996. – 405 с.
13. Сухомлинський В. О. Людина неповторна / Василь Олександрович Сухомлинський // В кн.: В. О. Сухомлинський. Вибрані твори : в 5 т. – К. : Рад. школа, 1977. Т. V. – 1977. – С. 80–96.
14. Энгельмейер П. Теория творчества [Электронный ресурс] / Петр Климентьевич Энгельмейер. – Либроком, 2010. – 208 с. – Режим доступа: <http://www.tovievich.ru>. – Назва з екрана.